

Quldosh PARDAYEV,
 Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
 tili va adabiyoti universiteti
 O'zbek adabiyoti tarixi kafedrası professori
 E-mail: kuldashparda@mail.ru
 Tel: 90 937-65-86

ToshDUTAU dotsenti, fil.f.d. Shermuhammad Amonov taqrizi asosida

LITERARY ENVIRONMENT IN KOKAND AND METHODOLOGY OF THE STUDY OF MUKIMI'S CREATIVE WORKS

Annotation

The Kokand literary environment of the late 19th - early 20th centuries and Mukimi's work are studied on the basis of theoretical and methodological provisions. Comparing the current text of the works of Mohammad Aminkhoja Mukimi with handwriting bayaz of poet do not correspond to the original. Because of the ideology of Soviet Union poet's poems on the religious and mystical nature have been amended and shortened. Strong social critical verses in the texts of comedic works of poet were also dropped down. As a result, the edited work was interpreted against the essence.

Key words: poet, interpretation, line, gazelle, stophe, editing, literary environment, edition, manuscript, poems, satirical, style.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ КОКАНА И ТВОРЧЕСТВА МУКИМИ

Аннотация

Кокандская литературная среда конца XIX - начала XX веков и творчество Мукими изучены на основе теоретико-методологических положений. Посравнение в произведениях Мухамада Аминходжа Мукими с его рукописный и с реальной работе наблюдался несоответствия. Потому что времена советского союза по идеологическом вопросам написана была писателем стихотворение пришлось отредактировать. В сатирических произведениях была указана писателем отрицательное моментом пришлось сократить. В результате отредактированное произведение неправильное в общих смыслах.

Ключевые слова: Сатира, редактирование, интерпретация, рукопис, газел, редакция, поэт, строка, строфа, литература, стихотворение, стил.

QO'QON ADABIY MUHITI VA MUQIMIY IJODINI O'RGANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti va Muqimiy ijodi nazariy-metodologik tamoyillar asosida tadqiq qilingan. Muhammad Aminxo'ja Muqimiy asarlarining nashrlari matnini shoir dastxat bayozlari bilan qiyoslaganda, aksariyat she'riy asarlar matni asliyatga muvofiq emasligi aniqlangan. Chunki sho'ro davri mafkurasi talabidan kelib chiqib, shoirming diniy-tasavvufiy mavzudagi she'rlari tahrirga uchrab, qisqartirilgani, hajviy asarlar matnidagi kuchli ijtimoiy tanqidiy bayt va bandlar ham tushirib qoldirilgani, natijada, tahrir qilingan asarlar mazmun-mohiyatga zid talqin qilini dalillangan.

Kalit so'zlar: Satira, nashr, shoir, misra, bayt, adabiy muhit, uslub, talqin, tahrir, qo'lyozma, g'azal, she'r.

Kirish. Milliy adabiyotimiz tarixida XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti ijodkorlari adabiy merosi alohida ahamiyatga ega. Ushbu adabiy muhit namoyandalari ijodini o'zbek matnshunosligi mezonlari asosida xolis va ilmiy asosda o'rganish dolzarb vazifalardandir. Prezidentimizning 2017 yil 24 maydagi PQ–2995-sonli “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorida belgilanganidek: “...tarixiy-madaniy merosimiz namunalarini har tomonlama chuqur o'rganish, buyuk alloma va mutafakkirlarimizning jahon ilm-fani va sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini targ'ib etish, shu asosda yurtdoshlarimiz, avvalo, yosh avlodimizni xalqimizning buyuk ma'naviy merosiga hurmat, ona yurtimizga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan ishlarning natijadorligini tubdan oshirish” yechimini kutayotgan muammolardandir. Muqimiy she'riyati qo'lyozmalarini qiyosiy-matniy o'rganish va unda jamlangan nazmiy asarlarni matnshunoslik va adabiy manbashunoslik erishgan bugungi yutuqlar asosida qayta tadqiq qilish zarurati mavjud. Muqimiyning katta hajmdagi lirik va hajviy asarlari turlicha talqin etib kelingan. Bu talqinlar aksar hollarda matn mohiyatidan uzoq bo'lgani, muayyan tor qoliplarga asoslanganini ham ta'kidlash mumkin. Shunga ko'ra, shoir nazmiy asarlari misolida matn talqini masalasini metodologik asosda o'rganishga katta ehtiyoj bor. Bu esa, ushbu maqola mavzusining dolzarb ekani tasdig'idir.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiy merosni o'rganish borasida Prezident Sh.Mirziyoev asarlaridagi metodologik ahamiyatga molik qarashlar, adabiy manbashunoslik va matnshunoslik hamda adabiyotshunoslik sohasida o'zbek olimlarining, g'arb va sharq tadqiqotchilarining ko'p asrlik tajribalari tadqiqot uchun metodologik asos vazifasini bajardi. Ishda adabiyotshunoslikda sinalgan, bu sohada ilmiy tadqiqotlarda yuqori natija berib kelayotgan, biografik, qiyosiy-tarixiy, germenevtik metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti va Muqimiy ijodini o'rganish maqsadini amalga oshirishda metodologik asos vazifasini o'tovchi tamoyillarni quyidagicha belgilash maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz:

1. Ijodkor va u yashagan ijtimoiy-tarixiy muhitning o'zaro munosabatini haqqoniy belgilash.
2. Adabiy merosi o'rganilayotgan ijodkor dunyoqarashini baholashda mezonning to'g'ri tanlanishi.
3. Adabiy manbadagi talqinlarning asliyatga muvofiqligi.
4. Ijodkor asarlarining bugungi globallashuv davridagi adabiy-estetik tafakkur takomiliga ta'siri.

Tabiiyki, ushbu tamoyillar nisbiy xarakterga ega va ilmiy haqiqatni to'liq qamrab olishni da'vo qilmaydi. Agar muayyan yangi ilmiy xulosalarga olib kela olsa, ular o'z oldiga qo'yilgan vazifani ado etgan bo'ladi. Ularni birma-bir tahlil etishga harakat qilamiz.

Ijodkor va u yashagan ijtimoiy-tarixiy muhitning o'zaro munosabatini haqqoniy belgilash. Muhammad Aminxo'ja Muqimiy va XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon ijtimoiy-tarixiy muhiti masalasi shu paytgacha xolis va mufassal o'rganilgan, deyish qiyin. Sho'ro davridagi tadqiqotlarda bu mavzuga o'sha davr hukmron mafkurasi talablari asosida

yondashilgan va Muqimiy demokratik adabiyot vakili sifatida isyonkor shoir o'laroq talqin etilgan. Uning hajviy asarlari ham adabiy-estetik qonuniyatlar asosida emas, sinfiy-mafkuraviy asosda baholangan. Mustaqillik zamonida yaratilgan "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" darsligida shoir adabiy merosi nisbatan xolis ilmiy yoritilgan, deyish mumkin. Professor Begali Qosimov shoir va ijtimoiy muhit munosabatlari masalasiga quyidagicha munosabat bildiradi: "Shoirlardan Muqimiy, bir tomondan, mumtoz adabiyotimizdagi eng yaxshi an'analarni davom ettirdi. Ikkinchi yoqdan, rus istilosi tufayli ijtimoiy hayotda kechayotgan o'zgarishlarni adabiyotga olib kirdi. Masalan, zavod-fabrikalar ishga tushib, ishchilar sinfining maydonga chiqishi, tili, dini, urf-udumlari, hatto hayot tarzi keskin farq qiluvchi Yevroning Turkistonga kirib kelishi va buning mahalliy xalqqa, uning turmushiga yetkazgan ta'siri, yevropalashuv tomon qo'yilgan qadamlarning yaxshi-yomon jihatlari tahlili ilk daf'a Muqimiy ijodida aks etdi. Muqimiy yangilana boshlagan adabiyotning g'oya va mazmunigagina emas, shakli ifodalariga ham ma'lum yangiliklar kiritdi. Hajvga alohida e'tibor berdi. Ijtimoiy fikrga, jamiyat tanqidiga maxsus diqqatni qaratdi"[1]. Shunga qaramay, darslik mualliflari: "Shoir bosib o'tgan murakkab ijodi yo'l va uning sermazmun adabiy merosini mustaqillik, Millat va Vatan manfaatlarini nuqtai nazaridan qayta ko'zdan kechirish va xulosalar chiqarishga ehtiyoj bor"ligini alohida ta'kidlaydi. Bunday deyilishi zamirida yetarli asoslar bor. Negaki, Muqimiy asarlarining matnlari ustida maxsus tadqiqotlar olib borilishi zarurligi, asliahoga muvofiq matnga ega bo'lmay turib, ishonchli ilmiy xulosalar chiqarish imkonsiz ekani ham bu fikrni tasdiqlaydi. "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" darsligining ancha puxta yozilganini ta'kidlagan professor Muhammadjon Imomnazarov: "Ammo, to'g'risini aytganda, kitobdagi "Muqimiy" maqolasi "Furqat" va "Muhyi Xo'qandiy" maqolalariga nisbatan ancha "vazni yengilroq" tuyuladi. Mazmun jihatdan ham Muqimiy haqidagi maqolada biror yangilik sezilmaydi" [2], deya munosabat bildiradi. Bu munozaralar shunchaki paydo bo'lgan emas. Haqiqatan, Muqimiy adabiy merosi, shoir shaxsi va u yashagan ijtimoiy-tarixiy muhit munosabatlari yangicha asoslarda yoritilishi – zamon talabi.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar ham ijodkor va u yashagan ijtimoiy-tarixiy muhitning o'zaro munosabatini haqqoniy belgilash nechog'liq zarur ekanini ko'rsatib turibdi. Zero, Muqimiy o'z asarlarida o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol munosabat bildirdi. Turkistonda Rusiya joriy etgan saylov tizimi jamiyat hayotini izdan chiqargani, poraxo'rlikni avj oldirgani haqida yozdi. Ta'rix janriga oid "Tarixi favti noibi Toshkandiy" asarida asli xo'qandlik bo'lsa-da, Toshkentning ko'zga ko'ringan oqsoqollaridan sanalgan, biroq mustamlakachilarga qarshi bosh ko'targani uchun sudlanib, surgun qilingan In'omxo'ja Umyoxo'jaevning o'limini shahidlik deya baholaydi. Hajviy asarlarida o'z shaxsiy manfaatini Vatan va millat taqdiridan ustun qo'ygan mahalliy amaldorlarning kirdikorlarini ayovsiz fosh etadi. Shu bois Muqimiydek o'z davrining atoqli namoyandasi adabiy merosini tadqiq qilishda shoirning o'sha davr ijtimoiy-siyosiy muhiti bilan munosabatlarini haqqoniy belgilash muhim ilmiy xulosalarga olib kelishi tayin.

Adabiy merosi o'rganilayotgan ijodkor dunyoqarashini baholashda mezonning to'g'ri tanlanishi. Metodologik ahamiyatga ega bo'lgan bu masala XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod etgan barcha ma'rifatparvarlar adabiy merosini tadqiq etishda muhim o'rin tutadi. Muqimiy dunyoqarashi zamondosh shoiru adiblar tomonidan munosib baholangan. Husaynquli Muhsiniyning "Qasida hozo bajihati Muhammad Aminxo'ja Muqimiy" sarlavhali qasidasi, Kamina, Yoriy, Mavlaviy Yo'ldosh, Sulaymonquli Rojiiy va Oshiq Maxdum O'shiyning qasida, marsiya, ta'rix janrlaridagi she'rlarida Muqimiy dunyoqarashi badiiy lavhalarda yoritilgan. Zufarxon Javhariyning "Guzorishi holi Muqimiy Farg'oniy" manzumasi ham shoirga berilgan munosib baho, deyish mumkin. "Ayniqsa, Muhsiniyning qasidasi shoir hayotligi davrida bitilgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi. U Muhsiniyning 1897 yilda tasnif etilgan "Ilk devon"ning 80^{ab}-varaqlaridan o'rin olgan. Zamonasidagi ahli donish va ahli fazl orasida Muqimiy qanchalik hurmat-e'tibor qozongani qasidaning quyidagi misralarida yaqqol bayon qilingan:

Zubdai davron Xo'qand ichra xud yakto Muqim,

Ahli donishlar ichinda rubasi a'lo Muqim.

Fitratu fazlu balog'at bo'lg'usidur shunchalar,

Ko'rmadi gardun seningdek shoire aslo, Muqim" [3].

Kamina taxallusli shoir ham Farg'ona shuarosini ta'rif-tavsif eta turib, Muqimiyning ilmiy ma'rifatdagi darajasi xususida mana bunday yozadi:

Muqimiy ilmi holda, ham yona ilmi qolda,

Maskanlari Xo'qandda Hazratning madrasasi... [4].

Oshiq Maxdum Muqimiyning "Qil" radifli g'azaliga nazira qilib, yetti baytli g'azalida, Oллоhdan Muqimiy oxiratini obod etishni so'raydi:

Muqimiy turbatini o'z tajalling birla tobon qil,

Jamoling ko'rsatib, jannat ichinda shodu xandon qil.

Bahaqqi surai "Yosin"u "Toho", hurmati "Qur'on",

Sochib boroni rahmat rav'zai pokin gulsiton qil.

Hamisha hamdu na't aytur edi ummidi jannatda,

Ko'rarman deb jamolingni, anga husnung namoyon qil.

Duoyi Oshiqingni ayta maqbuling, Xudovando,

Muqimiy hamdamin mahshar kunida Shohimardon qil... [5].

Ma'lumki, N.Ostroumov Muqimiy biografiasini to'ldirgan holda 1907 yilda "Devoni Muqimiy" nomli kichik bir to'plam nashr ettirgan[6]. To'plamda Muqimiyning turli janrlarga oid she'riy asarlari va N.Ostroumov so'ngso'zi berilgan. Unda shoir shaxsiyati va faoliyati borasida ma'lumot uchraydi.

Professor G'ulom Karimov mazkur maqoladagi fikrlarga davr taqozosi bilan quyidagicha mulohaza bildiradi: "...N.Ostroumovning bergan bahosiga qaraganda, Muqimiy "Qalandarona umrini o'tkarmoqni lozim" topib, tarki dunyo qilgan, darveshlik tariqatini qabul etgan kishidir... Bunday biryoqlama, ochiqdan-ochiq uydirmadan iborat bo'lgan xarakteristika, shubhasiz, N.Ostroumov singari burjua olimlarning kayfiyatiga juda mos, hukmron doiralarning manfaatiga esa muvofiq edi" [7].

Aslida esa N.Ostroumov maqolasidagi mulohazalar haqiqatga yaqin edi. Buni ikki asosga ko'ra izohlash mumkin: birinchidan, Muqimiy Qo'qondagi "Hazrat" madrasasida umrining oxirigacha yashab, u yerda shar'iy ilmlarni komil darajada egallagan. Bundan tashqari, yuqoridagi xabarda uning tasavvufda maqomga erishgani borasida ham ishora uchraydi. Ikkinchidan, keyingi tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, shoir dunyoparastlikdan parhez qilgan. Dunyo hoyu-havaslariga berilmaslik g'oyalari bilan sug'orilgan diniy-tasavvufiy asarlar yozgan. Manbalardan shoirning ushbu yo'nalishdagi asarlari topilishi ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Shoirning o'z asarlari va u haqdagi yuqorida tilga olingan maqolalar shoirning dunyoqarashi haqida yaqqol tasavvur beradi. Muqimiy dunyoqarashini belgilashda mezonni to'g'ri tanlash, bunda ijodkorning islomiy-tasavvufiy hayot tarziga doir manbalarga tayanish ilmiy zaruriyatdir.

Adabiy manbadagi talqinlarning asliyatga muvofiqligi. Adabiy matn va uning asliyatiga masalasi matnshunoslikda o'rganilishi muhim bo'lgan ilmiy muammolardir. Mumtoz ijodkorlar asarlari matning asliyatga muvofiqligi ilmiy tekshiruv xulosalarining haqqoniyligini, nazariy jihatdan asosli bo'lishini ta'minlaydi. Jumladan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Hamza singari shoirlar asarlari sho'ro davri mafkurasiga talabiga ko'ra tahrir va qisqarishlarga uchragan. Natijada noqis matnlar asosida turlicha biryozlama talqinlar yuzaga kelgan. Bunday holni Muhammad Aminxo'ja Muqimiy adabiy merosi tadqiqi jarayonida ham kuzatish mumkin.

Bunday holni Muqimiyning "Dar mazammati zamon" sarlavhali ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she'ri misolida ham kuzatish mumkin. O'n yetti baytdan tarkib topgan she'r matni Muqimiy asarlari nashrlarida o'n baytga keltirilgan bo'lib, yetti bayti qisqartirilgan. Bu esa shoirning chor mustamlakasiga bo'lgan tanqidiy qarashi yashirilishiga olib kelgan. Nashrlardan tushirib qoldirilgan she'rning ikkinchi bayti Muqimiyning 1325 raqamli dastxat bayozida (120^a – sahifa) quyidagicha keladi:

*To'lib cherkas, qizilbosh, armanilar shahrimiz ichra,
Musulmonlar tahipo, yaxshilar ko'zidin nihon bo'ldi.*

Xuddi shunday holni shoirning "Toleim" radifli she'ri misolida ham ko'rish mumkin. G'azal Muqimiy asarlar to'plamining eng so'nggi nashrida (138-sahifa) 5 bayt bo'lib kelsa, 7521 raqamli Muqimiy dastxat bayozining 51^a-sahifasida esa 6 bayt. Tushirib qoldirilgan misralar quyidagicha:

*Sog'inib Hazrat afandin ko'rgali borsam agar,
Soate, suhbatlarin qilmas muyassar toleim.*

Bu baytda Muqimiy Sohizoda Hazrat afandini ko'zida tutgan. Ma'lumki, shoir yashagan Qo'qondagi "Hazrat" madrasasi shu kishi nomiga qurilgan. Shoir ijodini dinga qarshi qo'yib talqin qilinganini e'tiborga olsak, bu baytning tushirib qoldirilishi sababi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi.

Umuman, shoirning lirik va ijtimoiy-siyosiy mavzularidagi aksariyat asarlari matni asliyatga muvofiq emas.

Adabiy-estetik tafakkurning bugungi globallashuv davridagi takomiliga ijodkor asarlari ta'siri. Muqimiyning manbalardan yangi aniqlangan aksar g'azal va muxammaslari mohiyatan diniy-tasavvufiy g'oyalarning badiiy talqiniga bag'ishlangan. Ularda shoir she'rlar mazmuniga zulm va bid'atning jamiyat uchun ofat manbai ekani, adolatni ulug'lash kabi g'oyalarini singdirib yuborgan.

Hajv jamiyatdagi illatlarni fosh etish orqali ularni muolaja etishga qaratilgani bilan alohida ajralib turishi isbot talab qilmaydi. Boshqacha aytganda, hajv – jamiyat uchun oyna. Bu oynada yutuqlar ham, nuqsonlar ham ochiq-oydin aks etadi. Muqimiy ijodida hajvning yetakchi o'rin tutishi sababi shunda. Shoir hajviy asarlarining asosiy g'oyasi zamonasidagi adolatsizliklarni, chor hukumatining milliy davlatchiligimizga, azaliy qadriyatlarimizga zid siyosati mohiyatini ochib ko'rsatish, bu orqali millatga o'zligini anglatishdan iborat edi. Jumladan, muxammas janridagi "Darig'o mulkimiz" sarlavhali she'r Muqimiy asarlar to'plamining sovet davridagi eng so'nggi nashrida[8]. 6 band, asliyatda esa 8 band. Ikki band hukmron mafkura qolipiga muvofiq kelmagani uchun tushirib qoldirilgan. Bundan tashqari, muxammasning deyarli barcha bandlaridagi misralar tahrirga uchragan. Shundan so'nggina joriy nashrlarga kiritilgan. Natijada shoirning chor mustamlakachilariga nisbatan tanqidiy qarashlari o'quvchi e'tiboridan chetda qolgan. Muxammasning birinchi bandida ayni hol kuzatiladi.

Joriy nashrlarda:

*Darig'o, mulkimizning sohibi ahli sharor o'lmish,
Shariat hukmi qozilar qo'lida purg'ubor o'lmish,
Ba joyi amri ma'ruf, kori munkar oshkor o'lmish,
Hakimu olimu sohibfasohat xoru zor o'lmish,
Bu kunda kimki iymonin sotar ul e'tibor o'lmish.*

Asliyatdan joriy imloga tabdil qilganda: [9].

*Darig'o, dini islom hokimi ahli kifor o'lmish,
Shariat ko'zgisikim kufr gardidin g'ubor o'lmish,
Ba joyi amri ma'ruf nahyi munkar oshkor o'lmish,
Sayid, sodotlar behurmat-u, ko'p xoru zor o'lmish,
Bu kunda kimki iymonin sotibdur, e'tibor o'lmish.*

Ko'rinadiki, she'r butunlay teskari tahrir qilingan. Natijada shoirning tanqidi mustamlakachilarga emas, din peshvolariga, qozi-yu boylarga qaratilgan bo'lib qolgan. Aslida, shoirning maqsadi bunday bo'lmagani ma'lum. Bu misralarda shoir "Shariat ko'zgisikim kufr gardidin g'ubor o'lmish" – deya sayid, sodotlar behurmat ekanidan iztirob chekadi. Muxammasning keyingi bandlari ham g'oyaviy tahrirdan o'tkazilgan.

Umuman, muxammasning barcha bandlaridagi fikrlar zamon adolatsizliklari haqida. Shoir dunyoparast bo'lmay, oxirat – uqbo g'ami bilan yashagan komil musulmon edi. Lekin bu fikr uning tarkidunyochilikka moyil ekanini anglatmaydi. Muqimiy dunyoni emas, dunyoga muhabbatni tark etish haqida yozgan. Zero, dunyoparastlik odamni asl mohiyatidan uzoqlashtiradi.

Xulosa va takliflar. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti va Muqimiy ijodini yuqoridagi tamoyillar asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Muqimiy hayoti va ijodi haqida ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Afsuski, sho'rolar davrida bajarilgani bois talqinlar biryozlama va tendensioz xarakter kasb etdi. Shu bois Muqimiy adabiy merosi tadqiqidan avval uning shaxs sifatidagi dunyoqarashini o'rganishda ilk ma'lumot beruvchi manbalar tahlili muhim ilmiy qimmatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти дарслиги. –Т.: Маънавият, 2004. -Б. 31.
2. Имомназаров М. Академик Азизхон Қаюмов мактаби. – Т.: Mumtoz so'z, 2010. -Б.131.
3. Жўрабоев О. Фитрату фазлу балоғат бўлғусидур шунчалар. //Тафаккур. 2003, 3-сон.-Б.86.
4. Муқимий ҳаёти ва ижоди. (Монография) – Т.: Адабиёт ва санъат, 1970.-Б.96.
5. Жўрабоев О. Ошиқ Маҳдум ким? // Соғлом авлод учун, 2010.№8 .-Б.26.
6. "Дивани Муқимий". Из дивана Муқими, Ферганског поета. Издал Н.Остроумов. Т.: 1907 г.

7. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек адабиёти. Янги серия, 15 китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1957. – Б.12.
8. Каримов Ғ. Муқимий. Асарлар тўплами. – Т.: Ғафу Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.-Б.23.
9. Мадаминов А. Янги баёз, Т.: 1997, 16-бет. Бу шеър матни А.Турдиалиев хизмати билан нашр этилган “Боғ аро” номли тўпланда тузатилган (Т.: Akademnashr, 2010. – Б.243).